

Agnieszka Handzel

## **Empatyczny czytelnik w społeczeństwie przyszłości.**

### **Kompetencje czytelnicze i społeczne w edukacji polonistycznej w szkole podstawowej**

#### **I**

#### **Uzasadnienie celowości podjęcia tematu i problemy badawcze**

„Kropla miłości znaczy więcej niż ocean rozumu” – twierdził w XVIII wieku Blaise Pascal. Głosząc wyższość serca nad rozumem, doceniał znaczenie poznania uczuciowego i moc emocji, z najważniejszą z nich – miłością – na czele. Wzrastająca waga perspektywy emocjonalnej w dyskursie dydaktycznym ostatnich lat podkreśla rolę, jaką uwzględnianie uczuć jednostki odgrywa w procesie kształcenia i wychowania. Edukacja polonistyczna niesie w tym obszarze szczególną odpowiedzialność, gdyż, jak pisze Ryszard Koziółek:

(...) literatura właśnie to, między innymi, chce z nami robić – wydobyć naszą emocjonalność. Jeśli jest wielka, na tym się nie skończy – będzie nas skłaniać także do zrozumienia co się z nami dzieje. (...) Emocje powstają w nas bez naszej woli. Dzięki literaturze możemy się im przyglądać bezpiecznie, doświadczać ich, studiować, jak pod wpływem języka rodzi się wzruszenie czy strach.<sup>1</sup>

Emocjonalne aspekty funkcjonowania literatury znajdują wyraz także w zwrocie afektywnym w badaniach literackich. Agnieszka Dauksza, projektując koncepcję interpretacji relacyjnej, podkreśla znaczenie wspólnot emocjonalnych w procesach poznawczych, które są częścią „ponad- czy podtekstowego/podobrazowego rejestrowania”<sup>2</sup> znaczenia, jakie niesie tekst. Takie czytanie zakłada głębię znaczeń związaną z emocjonalnością czytelnika, wymaga

---

<sup>1</sup> R. Koziółek: *Dobrze się myśli literaturą*, Wołowiec 2022, s. 9-10.

<sup>2</sup> Por. A. Dauksza: *Znaczenie odczuwane: projekt interpretacji relacyjnej*, „Teksty Drugie” 2016/4, <http://journals.openedition.org/td/4693>, [dostęp:28.02.2022], s. 267.

jednak od niego określonych kompetencji w zakresie rozpoznawania i nazywania własnych przeżyć. Włączenie perspektywy relacyjnej w proces interpretacji daje ponadto możliwość uwzględnienia wielu wymiarów i kierunków relacji, w jakich uczestniczą młodzi ludzie. To właśnie sieć zależności między kontaktami z drugim człowiekiem, indywidualną relacją czytelnika z tekstem oraz własnym wnętrzem tworzy przestrzeń uczenia się – szkołę.

Otwarcie krytyki literackiej na emocjonalne doświadczenie czytelnika pozwoliło docenić wagę swobodnego spotkania z tekstem także w dydaktyce polonistycznej, stanowiąc pole doświadczeń wykraczających poza kontakt z literaturą. Obecność emocji w dyskursie krytycznym determinuje konieczność rozmowy o nich także w innych kontekstach.

Rolę edukacji w kształtowaniu emocjonalnych aspektów funkcjonowania jednostki w społeczeństwie przyszłości wskazuje jednoznacznie Tadeusz Pilch:

Przyszłą cywilizację bezpośrednio lub pośrednio ukształtuje szkoła. Wobec nieodwracalnych procesów kształcenia powszechnego przy każdym rozumieniu pojęcia cywilizacji, jej treści duchowe i kształt materialny zależał będzie od właściwości emocjonalnych, intelektualnych i twórczych człowieka, w jakie wyposaży go dowolna postać systemu edukacji.<sup>3</sup>

Powiązanie społecznej odpowiedzialności edukacji – zwłaszcza edukacji polonistycznej na drugim etapie kształcenia, kiedy to młodzi ludzie kształtują podstawy światopoglądu, postaw i kompetencji, które wpłyną na ich funkcjonowanie w przyszłości, z możliwościami, jakie otwiera świadome i twórcze wykorzystanie literatury doprowadziło do podjęcia refleksji na temat roli czytelniczych doświadczeń w kształtowaniu postaw empatycznych i prospołecznych uczniów. Podjęłam próbę udowodnienia zależności między obecnością literatury w życiu uczniów starszych klas szkoły podstawowej i jakością podejmowanych przez nauczycieli inicjatyw związanych ze szkolnymi spotkaniami z tekstem literackim a poziomem empatii i kompetencji społecznych uczniów. W dobie psychologicznych i społecznych konsekwencji pandemii i zachwiania poczucia bezpieczeństwa przez doświadczenie wojny, istotna staje się także kwestia inteligencji emocjonalnej i możliwości wpływu na samoświadomość uczniów poprzez kontakt z literaturą.

---

<sup>3</sup> T. Pilch: *Spory o szkołę*, Warszawa 1999, s. 7.

Empatia stanowi składową kompetencji których posiadanie staje się niezbędne do skutecznego i szczęśliwego funkcjonowania absolwentów lekcji języka polskiego w społeczeństwie. Szeroko rozumiane kompetencje społeczne i możliwości ich doskonalenia powinny być przedmiotem zainteresowania nie tylko wychowawców. Każdy z nas – dorosłych – staje przed młodym człowiekiem w pozycji autorytetu, wzoru. Ryszard Koziółek przypisuje literaturze moc tworzenia wspólnot. Opierają się one na relacji czytelników i wspólnotowości doświadczenia spotkania z literaturą. Właśnie takie – relacyjne spojrzenie na edukację, z uwzględnieniem formacyjnej i emancypacyjnej roli literatury, pozwala moderować relacje tak, by efektem długofalowego oddziaływania dorosłego był człowiek, który, współtworząc społeczeństwo przyszłości, będzie mógł sprostać jego wymaganiom. „W edukacji chodzi więc nie mniej ni więcej, jak o tworzenie przyszłości.”<sup>4</sup> – pisze Tadeusz Sławek. Opierając się na tych założeniach, sądzę, że wzmacnianie empatii powinno stanowić jeden z podstawowych celów procesu kształcenia. Stając w konieczności pracy na tak wrażliwej materii, jaką są emocje uczniów, podjęłam próbę skonstruowania koncepcji dydaktycznej, która pozwoliłaby uwzględnić jak najpełniej determinowane przez ten cel potrzeby uczniów.

## II

### Metody badawcze, ujęcie tematu, struktura pracy

Obecność literatury w szkole to przestrzeń swoistego „laboratorium eksperymentów myślowych”, dzięki którym każdy może próbować w cudzym doświadczeniu rozpoznawać i konstruować siebie. W tym rozwinięciu koncepcji Paula Ricoeur’a realizuje się obiegowy pogląd o tym, że czytanie wzmacnia empatię i pozwala spojrzeć na świat z perspektywy Innego, co może skutkować wykształceniem postaw przedstawianych m.in. przez Marthę Nussbaum jako niezbędne do funkcjonowania demokratycznego społeczeństwa obywatelskiego.

We wstępie do rozprawy przedstawiłam uzasadnienie konieczności podjęcia refleksji nad złożonym zjawiskiem doskonalenia kompetencji społecznych uczniów oraz przytoczyłam dotychczasowe perspektywy pracy polskich badaczy literatury nad empatią, które, jak się okazuje, skupiają się na analizie tekstu, procesu twórczego lub procesu

---

<sup>4</sup> T. Sławek: dz. cyt., s. 29.

krytycznego odbioru dzieła, nie poruszają jednak związku empatii wywoływanej przez literaturę z jej funkcją wychowawczą i perspektywą dydaktyczną.

Możliwość doskonalenia postaw empatycznych w kontakcie z literaturą potwierdzają dzisiaj prowadzone w wielu krajach badania empiryczne, których wyniki potraktowałam jako potwierdzenie słuszności podjętych problemów badawczych. Eksperymenty Davida Kidda i Emanuele Castano udowodniły korzystny wpływ czytania na teorię umysłu, której elementy są tożsame z empatią poznawczą, z kolei zależność pomiędzy zaangażowaniem czytelnictwem a postawami altruistycznymi zaobserwował Dan Johnson. W rozprawie przytoczyłam opisy wielu procedur badawczych. Na szczególną uwagę zasługują wyniki eksperymentów Kidda i Castano oraz Keitha Oatley'a, które dowodzą, że kontakt z literaturą piękną, wywołującą silne zaangażowanie emocjonalne czytelnika, posługującą się językiem obrazowym, wymagającym wysiłku interpretacyjnego, mocniej wpływa na poziom empatii odbiorców. Oatley pisze: „Fikcja literacka to symulacja osobowości w interakcjach. Ludzie, którzy czytają, wzmacniają swoje rozumienie innych. Ten efekt jest związany zwłaszcza z literaturą piękną, która pomaga ludziom się zmieniać.”<sup>5</sup>

Płynące z omówionych badań wnioski potwierdzają korzystny wpływ literatury na poziom empatii czytelników i stanowią podstawę do podjęcia własnych badań i obserwacji, skupionych przede wszystkim wokół grupy uczniów szkoły podstawowej z małej miejscowości, którzy, rozpoczynając drugi etap edukacji, przejawiali niski poziom kompetencji społecznych i czytelniczych.

Pierwszą część pracy poświęciłam prezentacji koncepcji empatii w ujęciu psychologicznym, socjologicznym i literaturoznawczym oraz zasadności postawienia jej za cel edukacji literackiej w obliczu przemian społeczno-kulturowych, jakich doświadczamy współcześnie. Przytoczyłam wyniki badań nad związkiem czytania z doskonaleniem postaw empatycznych oraz refleksję nad potrzebami społeczeństwa przyszłości. Z kolei zagadnienie relacji czytelnika z tekstem i powstających pod jej wpływem emocji stało się podstawą do rozważań poświęconych funkcjom literatury na przestrzeni wieków w procesie wychowania.

---

<sup>5</sup> K. Oatley: *Fiction. Simulation of Social Worlds*, „Trends in Cognitive Sciences 2016, 20(8), <http://dx.doi.org/10.1016/j.tics.2016.06.002>, [dostęp:19.09.2021], s. 618.

W kolejnych częściach przedstawiłam analizę zapisów podstawy programowej dotyczącą obecności empatii w procesie dydaktycznym oraz kanonu tekstów omawianych w szkole podstawowej. Wykorzystując metodę sondażu, zebrałam opinie nauczycieli dotyczące kształtowania kompetencji społecznych oraz tekstów literackich stanowiących materiał do pracy nad emocjonalnością i empatią uczniów. Podsumowaniem tych rozważań jest apel o nowy paradygmat – czytanie dla życia, który zbiera stanowiska dydaktyków literatury spójne z moimi wnioskami i podkreśla konieczność rewizji sposobu obecności literatury w szkole z uwzględnieniem potrzeb społeczeństwa przyszłości.

Poszukując form połączenia świadomego kształtowania kompetencji społecznych uczniów z możliwością zapewnienia im doświadczenia czytelniczego skupionego wokół emocji i pozwalającego na wzmacnianie empatii, dotarłam do amerykańskiej dydaktyki *Responsive Classroom*, której założenia i podstawy teoretyczne przedstawiłam w rozprawie. Opierają się one na idei integrowania wymiarów: naukowego, społecznego i emocjonalnego uczenia się poprzez tworzenie atmosfery wzajemnego szacunku i zaangażowania oraz więzi między uczniami i nauczycielami. Na system pracy tzw. *Responsive Schools* składają się: zestaw form i metod pracy oddających odpowiedzialność za uczenie się w ręce ucznia, świadomość możliwości wykorzystania języka komunikacji jako narzędzia motywowania oraz organizacja pracy zespołu klasowego według określonych zasad. Przytoczone w rozprawie wyniki wieloletnich badań ewaluacyjnych dowodzą skuteczności podejścia *Responsive Classroom* wyrażającej się w poprawie wyników z egzaminów systemowych oraz obniżeniu liczby problemów wychowawczych.

Wykorzystując metody stosowane w szkołach amerykańskich opracowałam podstawy badania w działaniu, które pozwoliło zweryfikować prawdziwość tezy o możliwości kształtowania empatii uczniów poprzez celowo podejmowane działania dydaktyczne wykorzystujące zaproponowane przeze mnie teksty współczesnej literatury dla dzieci i młodzieży. Najbardziej spektakularnym elementem badania było prowadzenie z uczniami klasy piątej *morning meeting* – ustrukturyzowanego spotkania, które zawierało elementy integracji, zabawy, wspólną aktywność skupioną wokół tekstów literackich lub zagadnień językowych i pisemną wiadomość wywołującą interakcję. Doświadczenie spotkań w kręgu zaowocowało stworzeniem koncepcji „lektury w kręgu” – formy pracy z tekstami literackimi integrującej możliwość wyrażenia emocji, opinii i refleksji wywołanych przez

doświadczenie lektury z zadaniami doskonalącymi w praktyce kompetencje społeczne uczniów.

### IV

#### Wybrane wnioski

Świadome wykorzystywanie doświadczenia czytelniczego oraz budowanie relacji z uczniami poprzez podejmowanie działań skupionych na doskonaleniu kompetencji społecznych, wpływają na postawy uczniów wobec literatury i drugiego człowieka. Trudno ocenić rzeczywistą zmianę, jaka zachodzi w postawach i świadomości młodych czytelników pod wpływem stosowanych przez nauczycieli form pracy, nie ulega jednak wątpliwości, że edukacja oparta na relacji z uczniami przyczynia się do ich refleksyjności, otwartości i empatii wobec drugiego człowieka.

Empatia stanowi jedną z kompetencji przyszłości, stojąc u podstaw inteligencji emocjonalnej, samoregulacji i umiejętności świadomego kształtowania relacji z drugim człowiekiem. Poprzez kontakt z literaturą, uczniowie mogą nawiązać kontakt z własną emocjonalnością, a kształtowanie świadomości uczuciowych aspektów doświadczania świata przez nauczycieli daje uczniom narzędzia do dalszego rozwoju. W procedurze badania w działaniu szczególnie istotna okazała się koncepcja literackich „emotikonów” opracowana przez Jarosława Płuciennika, korespondująca z założeniami konstruktywistycznej teorii emocji. Na ich podstawie opracowałam narzędzia umożliwiające poszerzanie zasobu słownictwa związanego z emocjami, bazujące na „emotikonach” – fragmentach opisu fizjologicznych i niewerbalnych reakcji bohaterów literackich. Według Lisy Feldmann-Barrett, propagatorki konstruktywistycznej teorii emocji, im więcej określeń oznaczających emocje zna jednostka, tym bogatsze staje się jej rzeczywiste życie wewnętrzne. Ta wiedza determinuje kolejny z celów szkolnego doświadczenia czytelniczego – wzbogacanie emocjonalnego słownika uczniów. Wykorzystanie opracowanych metod pozwoliło poszerzyć słownictwo uczniów, co z kolei wzmocniło ich zdolność interpretacji tekstu.

Wprowadzanie na lekcje tekstów wartościowych, o wysokim poziomie artyzmu, bliskich doświadczeniu uczniów i poruszających tematy dla nich ważne to zabieg konieczny. Jak pisze Martha Nussbaum:

(...) rozważania o empatii częściej prowadzą do poszerzenia tradycyjnego kanonu lektur, ponieważ krytycy nieustannie poszukują literackich opisów doświadczeń ludzi zepchniętych w sferę milczenia, a zarazem odsłaniających dotychczas niedostrzegane znaczące aspekty takich doświadczeń.<sup>6</sup>

Dlatego ostatnia część rozprawy zawiera, oprócz prezentacji wniosków po przeprowadzonej procedurze badania w działaniu, propozycje wartościowych tekstów literackich wraz ze wskazówkami metodycznymi do ich wykorzystania na lekcjach języka polskiego. Najważniejszym z opracowanych z uczniami tekstów stała się dla mnie powieść Małgorzaty Strękowskiej-Zaremby *Dom nie z tej ziemi*. Ten bogaty w metaforyczne odniesienia tekst inspirował uczniów do poszukiwania własnych interpretacji oraz skłaniał do refleksji nad trudnym tematem przemocy w rodzinie. Praca z nim pozwoliła postawić wiele ważnych pytań i zachęciła młodych czytelników do dalszych poszukiwań lekturowych. Równie silne emocje wywołała u uczniów lektura opowiadań Anny Onichimowskiej z tomu *10 stron świata*, których bohaterowie doświadczają trudności pozornie bardzo odległych od doświadczenia polskich uczniów. Spotkanie z nimi pozwala jednak na włączenie do szkolnej dyskusji tak trudnych kwestii jak: samoocena, relacje z rodzicami, praca przymusowa dzieci, przemoc seksualna czy dyskryminacja.

Istotną kwestią było także umożliwienie pełniejszego spotkania uczniów z tekstami klasycznymi, które, mimo oczywistych walorów artystycznych i treściowych, spotykają się z oporem młodych czytelników. Wykorzystanie empatycznej lektury inspirowanej językiem porozumienia bez przemocy pozwoliło całkiem na nowo spojrzeć na *Balladynę*, *Żonę Modną* czy *Zemstę*.

Grzegorz Leszczyński twierdzi, że:

Dziecko szuka w książce emocji na miarę własnego świata; nastolatek – raczej specyficznych lekturowych wrażeń, (...). [dlatego – do. A.H.] Pisarz na różne sposoby uwodzi swojego czytelnika, prowadzi z nim literacką grę, pełną podstępów, prowokacji, zasadzek. Pokazuje (...) fragmenty chaosu, bolesne strzępy rzeczywistości i każe czytelnikowi samodzielnie szukać porządkujących

---

<sup>6</sup> M. Nussbaum: *W trosce o człowieczeństwo. Klasyczna obrona reformy kształcenia ogólnego*, Wrocław 2008, przeł. A. Męczkowska, s. 116.

rzeczywistość praw, samodzielnie upominać się o wartości, które nadają życiu sens i pozwalają budować ludzką godność.<sup>7</sup>

Takie lektury – prowokujące do samodzielnych wyborów, podejmowania decyzji, uwodzące językiem i siłą zaangażowania – powinny trafiać do rąk młodych czytelników za pośrednictwem szkoły. Badanie w działaniu udowodniło, że kwestia doboru lektury dla uczniów poszukujących swojej czytelniczej tożsamości jest niezwykle istotna, ponieważ: „Jeśli literatura stanowi odzwierciedlenie ludzkich możliwości, to dokonywany przez nas wybór dzieł literackich nieuchronnie będzie dostarczał odpowiedzi oraz pogłębiał rozumienie tego, kim jesteśmy i kim możemy się stać.”<sup>8</sup>

Stanowiąca efekt moich badań i refleksji koncepcja empatycznej edukacji literackiej łączy założenia podejścia *Responsive Classroom* zaadaptowane do warunków polskiej szkoły z wykorzystaniem narzędzi komunikacji w duchu porozumienia bez przemocy w sferze wychowawczej; z afektywnym podejściem interpretacyjnym, uwzględniającym relacyjną interpretację tekstów literackich i świadome kreowanie warunków do swobodnego doświadczenia lekturowego obecnymi w sferze edukacji literackiej.

Uwzględnienie wszystkich zebranych przeze mnie refleksji i wniosków może zbliżyć szkolną dydaktykę literatury do idei „dydaktyki zachwytu”, którą Krystyna Koziołek podsumowuje, przytaczając słowa Dietricha von Hildenbranda: „Harmonia intelektu, woli i serca stanowi o właściwym życiu osoby, w tym również o życiu moralnym.”<sup>9</sup>

## V

### Podsumowanie – praktyczne znaczenie podjętego tematu i dalsze badania

Podejmując refleksję nad szerokim zagadnieniem obecności empatii i emocji w edukacji polonistycznej zdaję sobie sprawę ze złożoności i wieloaspektowości tego tematu. Rozprawą poświęconą tym kwestiom chciałam zwrócić uwagę na konieczność podjęcia szerzej zakrojonych badań nad stosunkiem nauczycieli do tych delikatnych i nieuchwytnych zjawisk, które mają przecież diametralny wpływ na życie młodych ludzi. Współczesny dyskurs dydaktyczny coraz mocniej podkreśla rolę relacji ucznia i nauczyciela jako podstawy

---

<sup>7</sup> G. Leszczyński: *Wielkie małe książki. Lektury dla dzieci i nie tylko*, Poznań 2015, s. 20.

<sup>8</sup> Tamże, s. 118.

<sup>9</sup> K. Koziołek: *Dydaktyka zachwytu*, [w:] B. Niesporek-Szamburska, M. Wójcik-Dudek (red.): *Dziecko, język, tekst*, Katowice 2010, s. 81.



dla wszelkich przejawów uczenia się. Wciąż jednak aktualny jest głos pedagoga, Bogusława Śliwerskiego: „Powinniśmy prowadzić do zastąpienia stosowania siły fizycznej i psychicznej wobec dzieci najszlachetniejszą siłą psychiczną, „duchową”, siłą ludzkiej wrażliwości, empatii, uczuciowości także racjonalnego świata dorosłych.”<sup>10</sup> Dlatego moje propozycje, zgromadzone w koncepcji empatycznej edukacji literackiej mogą stanowić wstęp do szerokiej zmiany perspektywy dydaktycznej, która, poparta badaniem większej grupy nauczycieli i uczniów, przyniesie stopniową ewolucję polskiej szkoły.

Więcej uwagi należałoby z pewnością poświęcić stosunkowi nauczycieli do proponowanych rozwiązań oraz do obecności kształtowania kompetencji społecznych na wszystkich przedmiotach. Także sposób doboru lektur do możliwości i potrzeb konkretnej grupy uczniów-czytelników stanowi istotny problem badawczy, który mam nadzieję podjąć w moich przyszłych działaniach.

---

<sup>10</sup> B. Śliwerski: *Pedagogika serca w XXI wieku*, [w:] E. Lewandowska-Tarasiuk, J. Łaszczyk, B. Śliwerski (red.): *Pedagogika serca. Wychowanie emocjonalne w XXI wieku*, Warszawa 2020, s. 26.